

MLADEN ŠVAB

Pregled literature o ulozi slobodnih zidara
u povijesti hrvatskih zemalja *

Poslenike hrvatske historiografije nije privukla sustavna obrada uloge slobodnih zidara u tijeku njihove ne baš kratke prisutnosti u povijesti Hrvata, što iznenađuje, jer su među istaknutim predstavnicima historiografije slobodni zidari dostojno zastupljeni (Ivan Bojničić, Milan Prelog, (1878—1931), Ferdo Šišić, Vladimir Tkalčić, Viktor Novak, Marko Kostrenčić).¹ Istu prazninu nalazimo i u historiografiji ostalih područja Jugoslavije gdje je slobodno zidarstvo bilo snažno razvijeno, npr. u Srbiji (Vladimir Ćorović).

Poslijeratna historiografija također nije djelatno pristupila toj temi, iako je postojala svijest o potrebi njezina proučavanja, istina samo međuratnog perioda.² U posljednjem deceniju pojavila su se, doduše, tri teksta: dva samostalna priloga koji pokrivaju vrlo kratke vremenske odsječke i prikaz — unutar knjige — više okupljena literatura i pobrojani izvori, što je urađeno prvi put za razdoblje 1925—28. i najvredniji je dio teksta, dok suho nabranje imena slobodnih zidara može biti zbog njihova položaja zanimljivo ali ne pridonosi mnogo razumijevanju njihove uloge u raznim aspektima života u prošlosti. Detaljno će ti radovi biti vrednovani na mjestu koje im po kronologiji objelodanivanja pripada.

Ovaj rad je uvod u sustavnu obradu pojave i djelovanja slobodna zidarstva u nas, kojoj nije jedini cilj da popuni nenapisanu stranicu povijesti, već da na primjeru obrade te pojave dovoljno duga trajanja, različita intenziteta i značaja, pokuša pokazati domet i granice predznanstvene povijesti, stupnja historiografije kojem će to, na žalost, biti samo prilog više, jer on ne

* Izričaj *literatura* a ne *historiografija* upotrijebljen je poradi toga što velikim dijelom radovi i napisi o slobodnim zidarima ne pripadaju historiografiji već propagandi pro ili contra njih, odnosno lošijoj, samo izuzetno serioznoj, publicistici. Ne obazirući se na vrijednost napisa i njihovu opredijeljenost, u njima se ipak može naći poneki izoliran, ali vrijedan, pilot-podatak kojega drugdje nema. Kao takvi, podacima zalihosni, bivaju važni, no jasno slijedi da se takovrsni tekstovi neće unositi u pregled, već samo oni radovi koji su odlučni za spoznavanje djelatnog utjecaja slobodnih zidara u hrvatskim zemljama, odnosno takvi koji iskazuju stav podržavatelja ili suprotstavljenih im čimbenika — stranaka, grupa, pokreta i organizacija.

¹ U ovom radu primijenjen je u našoj historiografiji ponešto neuobičajen način citiranja. U bilješci se donosi samo inicijal imena, prezime autora s godinom objelodanivanja i stranicom. Ako je tekst bez autora tada prva početna riječ iz naslova. Potpuni bibliografski podaci daju se u popisu citirane literature iza teksta.

² J. Marjanović, 1958, 216, 217 i H. Matković, 1972, JIČ, 1—2, 200.

može prevladati ovakvo stanje uslijed nemogućnosti poznate tehnologije da nam pruži nove, do sada neupotrijebljene, kategorije izvora — nezabilježeni a izrečeni jezični materijal i istovrsne misli ljudi prošlosti.

Razdjelnice su temi: naši ljudi članovi stranih loža prije sedamdesetih godina XVIII st., te period poslije osnivanja prve lože na današnjem području Jugoslavije, one u Glini, i onih u Zagrebu, Varaždinu, Osijeku i Križevcima; naglo širenje slobodnozidarskih loža, što je nerazdvojna popratna posljedica prodora Napoleona u naše krajeve, zaključno s njihovim gašenjem i kontraakcijom Habsburške Monarhije kojoj se inkorporiraju dijelovi teritorija pod bivšom francuskom upravom;³ period od uspostave lože u Sisku 1872. do početka 1919, kada s uspostavljanjem nove državne tvorevine — Kraljevine SHS — tadašnje lože napuštaju jurisdikciju Simboličke velike lože Ugarske i kao konstitutivni element sudjeluju u uspostavljanju Velike lože SHS »Jugoslavija«; podtemu u tome periodu čini djelatno doprinos slobodnih zidara u emigraciji stvaranju Kraljevine SHS; međuratni period do sredine kolovoza 1940, kada se Velika loža SHS »Jugoslavija« »rastura« a sve područne lože pod njezinom zaštitom gase; stav okupatora i od njega zavisnih tvorevina spram tada *bivših* slobodnih zidara.

Pokušati dati bilo kakav, ma koliko kratak, pregled literature o slobodnim zidarima u svijetu nadilazi okvir ovog rada i mogućnosti autora, i zbog njezina opsega i gotovo potpunog nepostojanja, napose novije, u knjižnicama koje su mi bile pristupačne. Poradi toga se ovdje ograničavam na ona djela koja se mogu upotrijebiti kao ishodišne točke za stjecanje uvida u povijest slobodna zidarstva onih zemalja sa čijim organizacijama su postojale čvršće veze u ma kom razdoblju njihova djelovanja u nas od posljednjih decenija XVIII st. do sredine XX st.⁴

³ U obradu će biti uključena i loža u Kotoru zbog toga što Kotor, a i postanak i djelovanje lože u njemu, čini jedinstvenu cjelinu u administrativnoj podjeli i od Napoleona stečenih krajeva bivše mletačke Dalmacije. Rad o tom prvom periodu, koji se kronološki ne poklapa s razdobljem pokrivanja ovog časopisa, bit će objelodanjen na drugom mjestu.

⁴ Bibliographie der Freimaurerischen Literatur I–IV, A. Wolfstieg — B. Beyer, 2 ed, Leipzig 1923–1926.

Bibliographie de la Franc-Maçonnerie et des sociétés secrètes, F. Denais — R. Lay, Paris 1912.

P. Maruzzi, Opere per una biblioteca massonica, Suggestimenti bibliografici, Roma 1921. Internationales Freimaurerlexikon, E. Lennhoff — O. Posner, München–Zürich–Wien 1932, anast. izd, Graz [1965] (dalje IFL).

R. F. Gould, The History of Freemasonry Throughout the World, dop. izd, I–IV, London 1958.

G. Serbanesco, Histoire de la franc-maçonnerie universelle, son rituel, son symbolisme I–VI, Paris 1963. i d.

U. Lenzi, Ai liberi muratori italiani, Roma 1949.

J. Katz, Jews and Freemasons, Jewish Journal of Sociology, 1970.

L. Z. Nagy, A szabadművés mozgalmom szerepe a két világháború között, Századok, 2. szam, 1973, 329–390.

Ista autorica objavljuje i neku vrstu sažetka ili skraćene rasprave i na pristupačnijem jeziku, Le mouvement franc-maçonnique hongrois dans l'entre-deux guerres, *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, T. XX, Nr. 3–4, Budapest 1974, 337–362.

Standardno djelo E. Lennhoff, Die Freimaurer, 2 ed, Zürich–Leipzig–Wien 1929, čija je skraćena verzija iz 1932. prevedena na slovenski jezik, Prosto zidarstvo, Ljubljana 1938. Međutim, kod prevođenja ispušteno je poglavlje »Das Attentat von Sarajevo«, 246–253. Umjesto odgovarajućeg teksta u prijevod je ubačen pregled povijesti slobodna

Najvažniji je rudnik literature slobodnozidarske ili o njima za razmatrano područje, a i nešto šire, Nacionalna i sveučilišna biblioteka u Zagrebu. Sretna je okolnost da su nakon prestanka rada loža u Zagrebu, na temelju odluke bana Ivana Šubašića od 13. VIII 1940, tamo zatečene knjige – prema Enciklopediji Jugoslavije, sv. 6, str. 195, oko tri tisuće knjiga – upućene u Nacionalnu i sveučilišnu biblioteku. Danas je iz tog fonda u knjižnici pohranjeno 1722 naslova.⁵

Strana slobodnozidarska periodika koja se nalazi u knjižnici, mada necjelovita, služi kao putokaz pri traženju veza zagrebačkih slobodnih zidara s inozemnim ložama, uglavnom u XX st. a napose između dva rata.

Na žalost, za sada arhiv loža nije pristupačan, točnije njegovi ostaci prema vijestima koje je gotovo nemoguće verificirati. Analogno, imao je biti pohranjen u gradski arhiv, no unatoč donesenom aktu o tome tamo nije nikada stigao, jer je, čini se, za vrijeme rata (1941) započelo njegovo uništavanje na policiji u Petrinjskoj ulici, ali spaljivanje nije i dovršeno.

Za prvo razdoblje do početka XIX st. izvori, tj. arhivska građa, uništeni su, ali je parcijalno ipak pristupačna jer je u ovecim odlomcima citira Ludwig Aigner (Abafi) u djelu *Geschichte der Freimaurerei in Osterreich-Ungarn I–V*, Budapest 1890–1899.⁶ Povijest je izradio na temelju građe koju je prikupio njegov imenjak Franz Xaver – više tisuća dokumenata uglavnom nastalih djelatnošću samih slobodnih zidara, tj. 104 (105?) svežanja materijala koje je uslijed financijskih neprilika 1805. prodao Antunu profu Festetiću.⁷ Novi je vlasnik cjelokupnu građu smjestio u dvorac u Déghu, a nakon njegova uništenja bombardiranjem potkraj rata do danas se sačuvalo oko 0,50 m građe, tj. pet svežanja.⁸ Koliko mi je poznato,

---

zidarstva u jugoslavenskim zemljama do 1919. ukratko i opširnije poslije osnivanja Velike lože »Jugoslavija«. Očito je to i po bilješkama koje se za taj dio označuju od 83^a do 83^l, 186–192.

C. N. Starke, *Die Freimaurerei, ihre geschichtliche Entwicklung und kulturelle Bedeutung bei den verschiedenen Völkern*, Hamburg 1913.

P. Siebertz, *Freimaurer im Kampf um die Macht*, Hamburg 1938.

Fr. Wichtl, *Weltfreimaurerei, Weltrevolution und Weltrepublik*, 11 ed., München 1928. Neka od ovdje navedenih djela nisam imao na raspolaganju, pa, jer su navodi preuzeti, postoji mogućnost da su dijelom, u broju sveska ili godini, netočni.

⁵ Identičan podatak može se naći u Spomenici, I, 1969, 618. Postoji posebni inventar tog fonda, unutar kojega su i knjige nezanimljive za našu temu – beletristika, filozofija, pravo i sl., pa nije potrebno svako djelo posebno vaditi iz kataloga knjiga ili periodike, koje je također ne mali broj. U Zagrebu su izlazila dva glasila: *Šestar* – izdaje loža »Pravednost« 1921. i d. kao interni časopis Velike lože SHS »Jugoslavija« i *Glasnik slobodno zidarske lože* »Ljubav bližnjem«, koji kasnije (1928) postaje glasilo Simboličke velike lože »Libertas« 1913–15, 1927–29. Evidentna razlika između broja knjiga koji se navodi i broja po inventaru (oko 3000 naspram 1722) navodi na zaključak da je ta razlika otuđena. Da je moralo stići više knjiga u knjižnicu, ustanovio sam na osnovi toga što u tom fondu nisam uspio naći neke knjige, nabavka kojih je za lože popraćena bilješkom u *Šestaru*. Što se dogodilo s njima nije mi poznato. Inventiranje fonda završeno je u prvim godinama poslije rata.

⁶ V sv., Budapest 1899, nije mi bio pristupačan, a i čitavo djelo je ostalo nezavršeno, jer je autor namjeravao dodati još dva sveska, koja se nikad ne pojavise. F. Kidrič, 1915, 33, bilj. 8, citira za Glinu taj nepristupačan svezak, 299–300, što znači da je i taj svezak za nas zanimljiv. Na naše lože odnosi se II, 245–264 i 284–367 i IV, 367–382.

⁷ A. Mihalić, 1927, 67–68 i IFL, 33.

⁸ D. Kosary, 1970, I, 205 i 667.

među tom gradom ne nalazi se ona koja se odnosi na rad naših slobodnih zidara,⁹ iako je prije bombardiranja dvorca u njemu bio pohranjen »[...] i potpuni arhiv Draškovićeve velike lože 'Provintia libertatis'«. ¹⁰ Dakle, preostaje ova Povijest, u kojoj su ta vrela upotrijebljena. kao jedini izvor za povijest slobodna zidarstva u XVIII st., točnije ona obuhvaća, barem pristupačni mi svesci, razdoblje od 1740. do 1780. u nas. Treba zahvaliti Ludwigu Abafiju da obilato citira izvore, naravno sve u prijevodu na njemački jezik, iako ne uvijek one koje suvremeni povjesničar ponajviše cijeni. Ipak, to je najcjelovitije što je na raspolaganju, uz naše povjesničare ili slobodnozidarske pisce koji su sami pisali o povijesti slobodna zidarstva tog razdoblja a imali su pristup u arhiv u Déghu prije drugoga svjetskog rata — Ivan Bojničić, Adolf Mihalić, Ferdo Šišić.

Prvi put se u nas slobodni zidari spominju u memoarima Adama grofa Oršić de Slavetić¹¹ pod 1. XI 1812, koji navodi da je s vojskom, uz knjige Voltairea, došla i *nekolicina slobodnih zidara iz Saksonije i Šlezije*, da bi zaključio da je to društvo »[...] kam bei a l l e n S t ä n d e n (spacionirao M. Š.) späterhin stark in die Aufnahme, da aber der Jacobiner Klubb nun in Frankreich aufgehoben ist, so sind von den Freimaurern Wenigere in Croatien«.

E. I. Tkalac u svojim »Uspomenama iz mladosti u Hrvatskoj« također spominje uspostavljanje lože u Karlovcu odmah nakon dolaska »französischen Beamten und Offiziere«¹² koji su bili inicijatori osnivanja loža i u ostalim gradovima Napoleonove Ilirije, kao i prestanka njezina rada »[...] dass man in die in der österreichischen Artillerie-kaserne errichtete Freimaurer-Loge eindrang und deren Decoration und die Ordensembleme unter schallendem Gelächter zu den Fenstern herauswarf und auf dem Platze verbrannte«. Tkalac povezuje nesklonost spram slobodnih zidara s događajima vezanim uz Ignjata Martinovića, o kojem donosi netočne podatke.

Do danas ne postoji rad koji bi osvijetlio djelatan doprinos slobodnih zidara hrvatskom narodnom preporodu u prvoj polovici XIX st., iako je, prema literaturi, navodno Janko grof Drašković bio član lože »Philantropheus réunis« u Parizu.¹³ Otac bana Josipa Jelačića bio je slobodni

⁹ Za taj podatak zahvaljujem se prof. Krešimiru Nemethu, koji je na moju molbu, prilikom boravka u Budimpešti 1974, bio obaviješten da se u Državnom arhivu Mađarske, u kojem su danas pohranjeni ostaci arhiva slobodnih zidara iz Dégha, ne nalazi građa naših loža.

¹⁰ A. Mihalić, 1927, 68.

¹¹ A. g. Oršić-Slavetić, 1869, 32 (separat). Postoji i njegov prijevod, A. g. Oršić-Slavetički, 1943, 6, 84.

¹² E. I. Tkalac, 1894, 34. To je djelo dva puta prevedeno: J. Matasović 1922. i 1926, I i II, i J. Ritig (komentar S. Dvoržak), 1945, ali ovaj potonji urađen je površnije, primjerice nije preveden uvod VII–XIII, koji je ispušten bez objašnjenja.

R. Lopašić, 1879, 84, smatra, opisujući iste događaje u Karlovcu, da je raspuštanje cehova bilo uzrok nezadovoljstva *proste svjetine* i njezine reakcije nakon odlaska Francuza.

¹³ I. v. Bojničić, 1917, 33, Šestav, 1923, 1–4, 23, »Za ovoga (Janko grof Drašković, M. Š.) nije posve pouzdano utvrđeno da je bio mason (op. uredništva).« Urednik Šestara bio je Adolf Mihalić. I IFL, 37, ga samo spominje, ali ne kaže da je bio slobodni zidar, niti gdje bi imao ugledati svjetlo, tj. gdje i kada je primljen u slobodne zidare.

zidar,¹⁴ a gotovo je pravilo da i sin biva primljen u ložu, čak uz neke olakšavajuće okolnosti. No za bana, barem u poznatoj literaturi, ne citiraju se izvori koji bi ukazivali na to da je on bio slobodni zidar bilo kod kuće ili u inozemstvu, jer tada lože u nas ne rade.

Razdoblje od sredine drugog decenija XIX st. do 1872. najslabije je poznato, no iznenađuje to što za taj period kasnija slobodnozidarska literatura ne ističe posebno ni jednog ilirca, što bi per analogiam sigurno učinila da su joj bili poznati izvori o njihovoj pripadnosti slobodnim zidarima, jer je običaj da imenuju svoje lože bilo po stvarno dokumentiranim istaknutim slobodnim zidarima prošlosti, primjerice Maksimilijan Vrhovac, Ivan grof Drašković, ili po onima koji su bez stvarnog pripadanja bili bliski loži odnosno oživotvorivali ideale slobodna zidarstva.

Novo doba za slobodne zidare započinje osnivanjem lože »K ljubavi bližnjega«, »Zur Nächstenliebe«,¹⁵ 1872. u Sisku. Od tada može se pratiti njihova kontinuirana djelatnost, s prekidom od 1. VIII 1914. do 18. I 1915, kada je njihov rad obustavljen, pa sve do 1940. godine.

Nedugo nakon osnivanja lože u Sisku dolazi do protuakcije katoličke crkve. Iste godine objavljuje se serija napisa u zagrebačkom *Katoličkom listu*.¹⁶ U njima nema novih podataka za povijest slobodna zidarstva, u čijem suzbijanju će se ona založiti svim svojim, ne malim, autoritetom i snagom.

Prva brošura braniteljsko-propagandna obilježja potekla iz slobodnozidarskih redova pojavljuje se 1894(5?).¹⁷ Dvije godine prije osnovana je nova loža u Zagrebu »Hrvatska vila«, pa je pokret postao aktivniji. U toj anonimnoj brošuri — iz uvoda se vidi da je autor kao pomorac pristupio slobodnim zidarima u inozemstvu, najvjerojatnije je to Levin Koller — upozorava se na nepoznavanje prave svrhe i ciljeva slobodna zidarstva čak i u obrazovanih te demantira da ono ima protuhrvatsku tendenciju (3) i da je protiv crkve. Slijedi popularan pregled povijesti slobodna zidarstva, a za objašnjenje načela i ciljeva uvelike se poziva na Lessinga.¹⁸ Odgovor je to na napade u političko opozicionom i katoličkom tisku, od kojih po-

¹⁴ A. Mihalić, 1911, 196 i 198.

¹⁵ Pravila, 1872, tiskana su na hrvatskom jeziku i paralelno na gotici njemačkim jezikom. Ta je loža od početka pa do svog posljednjeg ritualnog rada radila na njemačkom jeziku. Pravila su ostala na snazi kada je sjedište lože tog imena prenijeto u Zagreb — Khuen grof Héderváry protivio se registriranju kod vlade lože »Hrvatska vila« pa je to bio način da se tada već slabo aktivna loža iz Siska upotrijebi kao sporedni ali uspješan put do cilja. Trebalo je samo odobrenje kr. zemaljske vlade, odjela za unutarnje poslove, za izmjenu čl. VII (gdje se utvrđuje sjedište lože), što je ona i odobrila naredbom od 23. VIII 1903, br. 62340. Potonji podatak, koji se provlači kroz literaturu, točan je jer se nalazi i na naslovnoj stranici primjerka Pravila iz knjižnice IHRPH, na kojoj se nalazi rezime otpisa vlade i biljeg poništen žigom odjela za unutarnje poslove vlade.

¹⁶ J. Rieger, 1872. Naredne godine taj je tekst pretiskan i objelodanjen kao posebna brošura, bez oznake da je ranije izlazio u nastavcima u periodici, a to nije ušlo ni u Bibliografiju JLZ.

¹⁷ Slobodni zidari, 1894.

¹⁸ Lessing, 1907. Prevedena su samo tri od pet razgovora. G. E. Lessing, Ernest und Falk I–V, Sämtliche Werke, sv. 8, Berlin 1900, 1–43.

tonji u skladu s brojnim izjavama, osudama papa¹⁹ — bit će ih i kasnije — žestoko napada slobodne zidare.

Iste godine Šandor pl. Bresztyensky,²⁰ profesor pravnog fakulteta, vrlo detaljno, upotrijebivši čak i djelo Lea Taxila(!), analizira ponajvažnije postavke naprijed spomenute brošure, pobijajući ih, upustivši se u razračunavanja i s izvorima — Lessing — i odlučno pobija potrebu da hrvatski narod ide u tajno društvo zbog njegova smjera koji je »bezvjerski i kosmopolitički«, smatrajući da ga neće prihvatiti »velika većina hrvatskih otačbenika, bili oni hrišćani, muhamedovci ili izraelićani« te »odgovoriti: n e i d e m o u f r a m a s o n e « (59). Kasnije prikupljene izjave Josipa Jurja Strossmayera²¹ svjedoče da je u katoličkom tisku u nas s vrlo autoritativnog mjesta u to vrijeme, od sredine devetog decenija, osuđeno slobodno zidarstvo.

Nepotpisani autor u članku »Slobodni zidari u Hrvatskoj i Slavoniji«²² donosi popis slobodnih zidara, glavnih osnivača lože »Hrvatska vila«, povezujući ih s bankarskim krugovima i utjecajem institucija čiji su oni predstavnici. Također spominje članove i starješinu lože u Sisku, kao i one u Zemunu. U prikazu povijesti lože »Hrvatska vila«²³ taj se događaj dovodi u vezu s radom od 1. III 1894.(?) i izborom V. Dominkovića, koji se nije našao na popisu u *Obzoru*. Danas je teško dokazati, ali očito je da je riječ o indiskreciji kao rezultatu sukoba među članovima lože, jer su spomenuta imena točna.

Dvije godine kasnije izlazi opširnija brošura²⁴ antislobodnozidarski opredijeljena, u kojoj se ne poziva više na Lea Taxila, ali se na temelju niza pisaca katoličke orijentacije, stranih i domaćih, poimence navodi Josipa Riegera, a i slobodnozidarskih autora, te recentne periodike, razobličava štetan rad slobodnih zidara u svijetu i ističe da su oni samo »pripravioci« još i većih zala te zaključuje: »Odatle zli rodovi masona kao što je kužni socijalizam i komunizam« (101), koje svakako treba spriječiti, a ponajbolje je to moguće katoličkom akcijom, smatra Marchetti.

Lessing je bio uzorom Ivanu Prigorskom (alijas Adolf Mihalić) da 1911. objavi 17 listova o slobodnom zidarstvu, uz dodatak koji se sastoji od povijesna pregleda o njemu u inozemstvu i u Hrvatskoj.²⁵ Na oko dvadesetak

¹⁹ Encyclopaedia Cattolica, 1952, 311–325.

²⁰ Š. Bresztyensky, 1895.

²¹ A. Spiletak, 1932.

²² *Obzor*, 1896, 8, 2.

²³ [A. Mihalić], 1928, 7, 143–153. Iz prvog dijela teksta, koji prikazuje djelatnost lože do 1896, proizlazi da mu je autor A. Mihalić. Zbog nepristupačnosti kompleta *Šestara* nije mi poznato ima li taj rad nastavak. Iako se u tekstu otvoreno ne kaže da je inicijator indiskrecije Bojničić, ipak se to suponira, jer potonji nije sudjelovao u radu lože kada je priman V. Dominković, čijeg imena nema u *Obzorovu* popisu. Taj dio teksta obiluje podacima, a predstavlja ispravku Bojničićeva djela iz 1917. jer su se u njemu »[...] potkrale neke pogreške i netočnosti koje mogu da zavedu u bludnju« (144). Čini se da je taj tekst nastao na podlozi bilježaka na margini Fest-Vortrag 1904, 3–14, koje se nalaze na primjerku u Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci, s oznakom da potječe iz knjižnice slobodnozidarske lože. To je prva vrlo kratka povijest slobodna zidarstva u nas, u povodu prve godišnjice prijenesa lože »Ljubav bližnjeg« u Zagreb.

²⁴ M. Marchetti, 1898.

²⁵ A. Mihalić, 1911.

stranica (179–201) prikazan je razvoj tog pokreta u Hrvatskoj, s težištem na povijesti u XVIII st., dok je ona u XIX st, tzv. francusko razdoblje, tek spomenuta. Djelo je izrađeno na osnovi literature (v. pripomenak IV), ali upotrijebljeni su i izvori kako oni koji su se nalazili u Zemaljskom arhivu Hrvatske (danas Arhiv Hrvatske)²⁶ tako i oni iz arhiva u Déghu. Sporadično navodi podrijetlo podataka, bez znanstvena aparata. Ta je knjiga rezultat jačeg zamaha koji dobiva slobodno zidarstvo osnivanjem nove lože 1892. u Zagrebu, te prenošenjem centra lože iz Siska u Zagreb i odobrenjem tog prijenosa 1903. godine.

Opširna i temeljita studija o osnivanju i djelovanju lože »Sirius« u Rijeci pojavila se u lokalnom listu Rijeke.²⁷ Podaci za nju vađeni su iz službenih izdanja Simboličke velike lože Ugarske, pod čijom zaštitom djeluje i loža »Sirius«. U tekstu se upozorava na postojanje vjenčica u Opatiji, a poznato je da je na Malom Lošinju postojala loža »Figli d'Italia«.²⁸ Rad Maria Crucisa ipak treba u ponekom detalju korigirati; npr. spominje Veliki orijent Ugarske, a on ne postoji od 1886, kada se s Velikom ložom Ugarske tri Ivanova stupnja fuzionira u Simboličku veliku ložu Ugarske. Crucis donosi prikaz rada lože u prvom deceniju XX st. Za upozoriti je da je ta studija pisana s katoličkih pozicija protivnih slobodnu zidarstvu te da želi dokazati da su strani elementi, Židovi i protestanti, njezini pokretači i osnivači. Prema pisanju *Katoličkog lista* iz Zagreba, taj se rad ocjenjuje kao napad na ložu »Sirius« i spominju se nepravilnosti u koje je zapala nakon lokalnih izbora, koji nisu donijeli jačanje njezinih pozicija.²⁹

Studija koja i danas nije izgubila vrijednost odnosi se na jednu epizodu djelovanja slobodnih zidara u nas — za vrijeme Napoleonove vladavine — a objelodanjena je za vrijeme prvoga svjetskog rata.³⁰ Izradio ju je povjesničar književnosti i zasnovana je na arhivskoj građi, ali kako autor sâm nije tada bio slobodni zidar nisu mu bili pristupačni slobodnozidarski arhivi, što je uvjetovalo svojevrsnu jednostranost koje je Kidrič bio svjestan. Da su sačuvani materijali nastali djelovanjem loža, osim onih koje je autor našao među popisima, teško je vjerovati, jer je poznato da s odlaskom Francuza lože bivaju devastirane (Kotor i Karlovac). Mnogo je vjerojatnije da se u arhivu Grand Orient de France nalaze izvještaji koje su naše lože bile dužne periodično podnositi. Dijelom to vrijedi i za onodobni Veliki Orijent Italije. Arhiv Grand Orient de France može biti od velikog interesa i za razdoblje od predvečerja prvog rata do 1940. kada su veze, napose slobodnih zidara Kraljevine Srbije, emigracije, tj. Jugosla-

²⁶ To je autentični popis članova lože »Vigilantia« u Osijeku iz 1785. i dvije diplome iz francuskog razdoblja (Karlovac i Zadar), koji su na nepoznat način već nekoliko godina kasnije, a prije 1917, dospjeli u Arhiv JAZU — Bojničić ih zna odatle — a sada su na sig. CCXXII. Uz njih tamo se nalazi još i jedna diploma lože iz Trsta.

²⁷ M. Crucis, 1911–12, 1–10 i 12.

²⁸ *Naša sloga*, Pula, 3. IX 1903, 36, 1.

²⁹ Zanimljivi, 1913, prikaz serije članaka K. Hussara iz praškog časopisa Bonifatius-Korespondenz, koji mi za sada nije pristupačan, ali po kojem se na temelju godišnjeg izvještaja Simboličke velike lože Ugarske za 1911. donose i imena tadašnjih starijina loža u Rijeci i Zagrebu te broj članova 76 i 101 i vijesti o teškoćama u koje je zapala loža »Sirius«. Prenijeti podaci su točni.

³⁰ F. Kidrič, 1915, 24–40. O tom radu izišle su dvije bilješke: I. Vesenjak, Carniola, 1916, 2, 143–144, i J. Debevc, Dom in Svet, 1916, 3–4, 103.

venskog odbora i novostvorene države, vrlo intenzivne. Posao je to koji tek predstoji jer takva pokušaja, koliko je znano, nije bilo, barem ne s uspješnim završetkom.

Kidrič, uglavnom, stavlja težište na imena izvađena iz policijskih izvještaja i gdje god je to moguće na temelju njih donosi što preciznije podatke o političkim opredjeljenjima spomenutih osoba u tim prekretnim vremenima. Njemu je, naravno, jasno da je potkazivanjem zalutao u te popise ne mali broj imena koja nisu imala nikakve veze sa slobodnim zidarima, ali smatra da popisi ipak većim dijelom odgovaraju stvarnosti. To je djelomično provjerama i dokazao za određeni broj istaknutijih članova loža — uglavnom »skidanjem« njihovih imena s dokumenata, diploma i drugoga autentičkog materijala. Donosi popise loža ili vjenčica te kćerinskih loža: Dubrovnika, Karlovca, Kotora, Makarske, Rijeke, Splita, Šibenika i Zadra. Ložu u Ljubljani, koja nas ovdje ne zanima, obradio je na drugom mjestu.³¹ Bilo bi zanimljivo ustanoviti kakav je odnos građe iz arhiva u Beču prema onoj koja se čuva u Historijskom arhivu u Zadru, gdje postoje također popisi, među ostalima i slobodnih zidara, u prezidijalnim spisima namjesništva.³²

Rad Franca Kidriča bio je plodna inspiracija da se tim materijalom, koji je on učinio pristupačnim, posluže i drugi, odnosno da na njega reagiraju. Prvi je to učinio Pavao Butorac na dva mjesta, istakavši da se drži podataka koje daje Kidrič, a usredotočio je pažnju na ložu u Kotoru. Međutim, novog materijala, čak ni za Kotor, nema, već je novina u interpretaciji, jer je riječ o autoru katoličke orijentacije, dakle protivniku slobodna zidarstva.³³

Druga ispravka ili točnije reinterpetacija došla je nešto kasnije od Ferde Šišića, koji ne dopunjava materijal onim iz slobodnozidarskih arhiva u koje je imao uvid, već iz tih popisa izdvaja i ističe nekolicinu.³⁴

Ratnom vremenu usprkos pojavila se knjiga, luksuzno opremljena, s brojnim vrlo kvalitetnim ilustracijama, o slobodnozidarskoj loži »Ljubav Bližnjeg« posvećena 45. godišnjici njezina osnivanja u Sisku, 25. godišnjici prijenosa lože u Zagreb pod istim imenom i 200. obljetnici Velike lože Engleske.³⁵ Publicirana je kao rukopis »nur für Brüder«. To je samo jedan iz niza — svakako po svojoj vrijednosti najvažniji i još i danas nezaobilazan — njegovih radova o povijesti slobodna zidarstva, koji, na žalost kao i ostali, nema znanstvena aparata, iako za niz tvrdnji daje osnovne podatke. No za njihovu provjeru potrebno je utrošiti mnogo vremena, npr. pre-

³¹ F. Kidrič, 1914, 10–12, 58–60 i 84–87.

³² Na tu građu uputila me bilj. 23 u kojoj se potkrepljuje tvrdnja da je Antun Kazančić bio slobodni zidar, v. S. Obad, Doprinos Ljudevita Gaja širenju ilirstva u Dalmaciji, Radovi IHP, 3, Zagreb 1973, 125. Međutim, kako je na navedenom mjestu ispuštena jedna brojka, za njeno otkrivanje upotrijebio sam veći dio vremena koje mi je tada bilo na raspolaganju, pa nisam mogao da takvu usporedbu provedem.

³³ P. Butorac, 1917, 24. 1–2; 25, 1–2; 37, 1–2; 38, 1–2, u bilješki k naslovu upozorava da je ovamo prenio samo važnije stvari iz svog rada koji je tada u dva nastavka objavio i na drugom mjestu iste godine^b 3, 26–32, i 4, 40–44, ali osim podjele u 13 glava nikakvih ni sadržajnih ni stilskih razlika nema između tekstova.

³⁴ F. Šišić, 1924, 3–4, 21–28, predavanje održano 29. II 1924. u loži »Maksimilijan Vrhovac«.

³⁵ I. v. Bojničić, 1917.

listati više godišta časopisa ili tražiti, češće bez pozitivna rezultata, spise — arhivsku građu iz koje su ti spisi, napose važniji, većim dijelom ili potpuno izvađeni. U osnovi su prikaz i pregled koji Bojničić daje točni, barem u dijelovima koji su podobni za provjeru, ali ne i potpuni, bilo da su prešućeni neki događaji u kojima je sâm autor sudjelovao ili oni gdje su prevladali obziri slobodnozidarska karaktera, tj. recentniji događaji su nedetaljno obrađeni. Prikaz povijesti slobodnih zidara i njihovih organizacija — loža — nije opširniji i potpuniji, osim u ponekom detalju (Osijek), od onog što nalazimo u već spomenutim djelima Ludwiga Abafija i Adolfa Mihalića za period XVIII st., dok iz francuskog razdoblja samo spominje lože i ne donosi ništa nova o njihovoj djelatnosti osim dva faksimila diploma loža »Eugen Napoleon« iz Zadra i karlovačke lože »Saint Jean de Croatie«.³⁶

Težište je knjige na prikazu uspostavljanja i radu lože »Ljubav Bližnjeg«, koji je opisan vrlo detaljno od 1872. do vremena objave knjige. Podaci o ložama »Hrvatska vila« i »Maksimilijan Vrhovac« u Zagrebu, »Vigilantia« (Budnost) u Osijeku i djelatnosti lože »Stella Orientalis« u Zemunu vrlo su dragocjeni jer stjecajem okolnosti moraju velikim dijelom biti temelj — polazište u istraživanju djelatnosti slobodnih zidara u hrvatskim zemljama s kraja XIX i početka XX st., vremena u kojem je autor bio jedna od vodećih ličnosti među slobodnim zidarima pa su mu njihove prilike bile dobro poznate.³⁷ Dio izvora, tj. spisa vezan za potvrdu vlasti lože u Sisku i njezin prijenos u Zagreb, djelomično je objelodanjen u *Glasniku Simboličke velike lože »Libertas«*.³⁸ Posljednje poglavlje vrlo je dragocjeno

³⁶ V. bilj. 26.

³⁷ U knjizi uzalud tražimo objašnjenje o sukobu između autora i Spiridona Brusine još od osnivanja lože »Hrvatska vila«, kada potonji kasnije postaje starješina, a Bojničić se privremeno kao slobodni zidar pasivizira. Dio tih događaja spominje se u prilogu *Hrvatska vila*, v. bilj. 23. Možda o tom sukobu, pa i još o čemu, više saznamo kada bude sređena i pristupačna za upotrebu »novo nađena« rukopisna ostavština velikog prirodoslovca, jer je poznato da se tu nalazi dio njegove slobodnozidarske korespondencije.

³⁸ Iz starih, 1927, 8–9, 143–149; 1928, 3, 126–133. Promemoria, 1926. i Prilog, 1926. Pokušaj da se pronađu originalni spisi o registriranju lože »Ljubav bližnjega« u Sisku i kasnijem prijenosu u Zagreb, spomenuti u *Glasniku*, koji bi se morali nalaziti u Arhivu Hrvatske, urodio je vrlo mršavim rezultatom, unatoč tome što su citirani točni brojevi

Odjela za unutarnje poslove. Dobiven je samo spis $\frac{15388}{2217}$ od 14. II 1874. Grad-

skog poglavarstva u Sisku, koji je odgovor na potaknuće da se izvrši član XIII pravila lože u Sisku o dostavi imena starješine i popisa članova za tekuću godinu. U prilogu je popis (prijepis) članova lože, ukupno 9 sa starješinom, koji se šalje u Zagreb Odjelu za unutarnje poslove. U košuljici tog dokumenta našao se papir, kakav koriste arhivari koji vade spise, s oznakom traženih brojeva i potpisom »sav. Tomić«. Sudionik u sukobu iz 1926–27. među zagrebačkim slobodnim zidarima bio je i dr. Veljko Tomić, tada starješina lože »Prometej«, koja je podržavala težnje onih koji su željeli nastaviti rad lože »Ljubav bližnjem«, pa sam smatrao, pošto su ti izvori dijelom i publicirani na spomenutim mjestima, da oni nisu više nikada vraćeni u arhiv. Međutim, to nije tako. Građa koja se odnosi na registriranje loža u Hrvatskoj od 1872. do 1936. kod Odjela za unutarnje poslove i njegovih nasljednika, nalazi se, iako ne sva, u Arhivu IHRPH, grupa VI, kut. 56, inv. 3351–3358, a izvađena je iz registratura koje se čuvaju u Arhivu Hrvatske. Tu se mogu naći podaci o loži »Ljubav bližnjega« i njezinu preras-tanju u Maticu ložu istog imena, te ložama »Budnost« iz Osijeka, Simboličkoj velikoj loži »Libertas«, »Pravednost«, »Ivan grof Drašković«, »Maksimilijan Vrhovac«, »Pit-gora« i »Amititia«. Uglavnom su tu izvaci iz zapisnika konstituirajućih skupova poje-

jer autor u njemu detaljno opisuje, uz slike i nacрте, jedinstven pothvat – gradnju i izgled slobodnozidarske lože u Zagrebu urešene slikama Bele Csikos-Sessije i mobilijarom Tomislava Krizmana i Rudolfa Valdeca. Danas je to Natorova ulica 22 (nekada Mošinskijeva).

Djelovanje slobodnih zidara u emigraciji, tj. unutar Jugoslavenskog odbora, vrlo je oskudno opisano, iako je nedvojbeno utvrđeno da su mnogi istaknuti članovi odbora bili slobodni zidari još od prije rata. Sve što je tiskom objelodanjeno svodi se na opis nekih epizoda, koje su osvjetljene u diskusijama članova bivšeg odbora poslije velike konflagracije.

Urađeno je to prvi put u memoarskoj literaturi, još 1919.³⁹ Potočnjak navodi da su se samo preko slobodna zidarstva mogli propagirati ciljevi Jugoslavenskog odbora, čiji članovi u trenutku emigriranja nisu ni materijalno ni politički bili snaga koja bi se mogla ravnopravno nositi s raznim propagandama bilo Centralnih sila ili Italije. U početnim akcijama uključivanja u njihove krugove i preko njih širenjem propagande za ujedinjenje na mjerodavnim mjestima, koja su bila i utjecajna, članovi odbora djeluju s nekoliko slobodnih zidara Kraljevine Srbije. U tome tekstu Potočnjak je opisao jedan neuspjao pothvat – pokušaj da se istim putem djeluje na slobodne zidare Italije na početku 1918. kada, prema autorovoj tvrdnji, njegov »dopis« namijenjen slobodnim zidarima Italije, zbog njemu tada nepoznatih razloga, nije urodio plodom. Ujedno daje tekst tog »dopisa«. Početak akcije slobodnih zidara u Francuskoj Potočnjak opisuje relativno detaljno.⁴⁰ Od članova lože »Ljubav bližnjeg« u Jugoslavenski odbor ušli su Hinko Hinković, Milan Marjanović i autor napisa, koji su uz suradnju članova lože »Pobratim« iz Beograda i nekoga slobodnog zidara sondirali teren u Grand Orientu de France, na što je određeno da brigu o akciji preuzme loža »Fraternité des Peuples« u kojoj je Hinko Hinković održao prvo predavanje 2. V 1916. Na ostale momente, koje razlaže opširnije na drugim mjestima, ovdje samo aludira. Ocjenjuje pozitivno uspješan početak rada slobodnih zidara u ratu, a autorov je zaključak u svjetlu njegovih kasnijih polemika programatski: »Drugo je pitanje jesmo li ga mi znali na toj visini podržati, uzdržati i u korist naše jedinstvene jugoslovenske nacije riješiti. Odgovor na to spada na drugi list« (31). Epizoda s »dopisom« bit će još dva puta motiv istupa istog autora,⁴¹ kada, s više ljutnje, za njegovo stopiranje otvoreno optužuje neke članove Vrhovnog savjeta Srbije i, među ostalima, navodi inicijale velikog starješine, te dvojice slobodnih zidara koji su imali taj tekst prevesti na francuski jezik, što nije nikad urađeno. Ponovo tiska tekst dokumenta. Još žešće i otvorenije, bez inicijala, što je izazvalo konsternaciju među slobodnim zidarima Jugoslavije, Potočnjak u novinama, dakle u dnevnom tisku, razobličuje

dinih loža, njihova pravila, koja se podnose na potvrdu, te odobrenja organa vlasti. Na temelju te građe moguće će biti ustanoviti dosta točnu kronologiju pojedinih događaja. Građa je to koja daje sliku okvira a ne sadržaja rada loža, i to samo u trenutku započinjanja djelovanja ili pri promjeni pravila odnosno sjedišta loža. Osim podataka o zagrebačkim ložama, tu je i obavijest redarstva u Zagrebu o odobrenju rada Velike lože »Jugoslavija« iz Beograda.

³⁹ *F. Potočnjak*, 1919, 28–39.

⁴⁰ *Isti*, 1921, 3, 17–19; 4, 29–31.

⁴¹ *Isti*, 1925, 57–74.

nedjelatan odnos naprijed spomenutih slobodnozidarskih faktora u vođenju i krah u politike spram Italije. Sve te teške optužbe iznio je u sedamnaest nastavaka u *Obzoru*.⁴²

I Hinko Hinković daje poneko zrno o doprinosu slobodnih zidara. Na žalost, i iz njegova pisanja⁴³ može se spoznati samo ponešto, a teško je zaključiti o općem djelovanju slobodnih zidara u Jugoslavenskom odboru. Daje podatke, među ostalim, o svoja dva predavanja održana 1. VI 1918. u Masonic Clubu u San Francisku i iste godine 14. VII u Masonic Templu u Washingtonu, te napominje da je njegovo predavanje u francuskoj loži »Fraternité des Peuples« umnoženo i razaslano drugim ložama širom svijeta. Upozorava i na važnost rezolucije o južnoslavenskim narodima pod Habsburgovcima, čiji tekst donosi, a koja postaje smjernica za slobodne zidare Francuske unatoč trenutnoj oporbi Talijana na sjednici pariških loža pod Grand Orient de France od 29. III 1917, gdje je rezolucija i donijeta,⁴⁴ kao i kasnijem suprotstavljanju koje, zbog nepolučivanja uspjeha, izaziva odstup velikog majstora Italije, nakon kongresa slobodnih zidara latinskih zemalja u srpnju iste godine u Parizu.

Ivan Bojničić prepisao je i ponovo objelodanio stare rezultate ali na hrvatskom jeziku, uz neznatne promjene, zapravo dio svoje knjige iz 1917.⁴⁵ Jedina je vrijednost te serije članaka, čije je težište na povijesti slobodna zidarstva u XVIII st., manje u XIX st., a samo u dijelu XX st., u donošenju nešto novih podataka do 1921, ali uz ispriku da zbog svog zavjeta o tom recentnijem periodu u radu loža ne daje detaljnije obavijesti. Time što je rad publiciran u dnevnim novinama, učinjen je pristupačnijim, ali je to relativno jer kao što je njegova knjiga rijetkost isto je tako i komplet *Jutarnjeg lista*.

Naredne godine isti je autor objavio na njemačkom jeziku, djelomično primijenivši isti postupak, i opet izvadak iz svoje knjige o loži »Vigilantia« u Osijeku,⁴⁶ jedinoj loži XVIII st. za koju raspoložemo izvorom, nastalim njezinim radom, koji je kod nas očuvan. U tom feljtonu upozorava da je to uradio već u svojoj knjizi 1917. i u *Jutarnjem listu* 1921. Dopuna se sastoji od bezobavijesna uvoda za naš predmet i dodatnih podataka o postojanju lože istog imena — Budnost — u Osijeku.

Iako publiciran u novinama, rad u četiri dijela⁴⁷ o Maksimilijanu Vrhovcu Ferde Šišića, najistaknutijeg reprezentanta hrvatske historiografije između dva rata, ujedno slobodna zidara, člana lože koja je nosila ime poznatog biskupa, zaslužuje pažnju ne po onome što donosi o njegovu djelovanju u slobodnozidarsku pokretu, već po upozorenju na dotada nepoznatu i neupotrijebljenu arhivsku građu. To su dva svežnja građe koja je postala

⁴² Isti, 1928, br. 79–91 i 93–96.

⁴³ H. Hinković, 1927, 139–140 i 185–188.

⁴⁴ Isto, 187.

⁴⁵ I. Bojničić, 1921, 3413, 6; 3427, 3–4; 3433, 7; 3464, 6 i 3474, 3. Poneki dijelovi iz knjige nisu u cijelosti ni prevedeni, već su kraćeni. Podaci o tim člancima koji se daju u Bibliografiji JLZ na dva mjesta nisu točni. Ovdje su ispravljani.

⁴⁶ I. Bojničić, 1922, 72 (7220), 1–2; isti 1917, 24–27; isti, 1921, 3413, 6.

⁴⁷ F. Šišić, 1926, 149, 2; 150, 2; 151, 3 i 152, 3.

pristupačna tek nakon završetka velike konflagracije, jer je bila pohranjena u dvoru Habsburgovaca još od Franje II. Dio se odnosi na relaciju biskup—Ignjat Martinović, a drugi nosi naslov »Fraymaurer«. Za nadati se je da će građa drugog dijela, što je ovdje od interesa, biti upotrijebljena ako ne prije tada svakako pri priređivanju biskupova dnevnika za tisak.⁴⁸ Ferdo Šišić smatra, budući da je podžupan Ivan Špišić spalio arhiv lože »Boni consilli« u Varaždinu, sigurnim »[...] da se historija hrvatskog slobodnog zidarstva druge polovine XVIII vijeka neda potpuno i bez praznina rekonstruirati« (151, 3). Tu tvrdnju može samo učvrstiti gubitak građe iz Dégha.

Do kulminacije u međuslobodnozidarskom sukobu, koji se vuče od završetka prvoga svjetskog rata, dolazi 1926. Na kraju rata u Hrvatskoj postoji velika loža »Matica loža 'Ljubav bližnjeg'« koja se spaja sa slobodnim zidarima Srbije i čini zajedničku Veliku ložu SHS »Jugoslavija«, s time da veliki majstor postaje Đorđe Vajfert — na istoj dužnosti u Kraljevini Srbiji od dolaska Karadorđevića na prijestolje 1903 — a prvi zamjenik Adolf Mihalić, koji je bio veliki majstor Matice lože »Ljubav bližnjeg« i tog naslova se dobrovoljno odrekao. Kakav je bio njegov položaj u slobodnom zidarstvu najbolje pokazuje to što je bio nosilac najvišeg, 33. stupnja, i da poslije izbora za zamjenika postaje glavni i odgovorni urednik njihova internog časopisa *Šestara*. Nakon završetka rata i previranja koja je on uvjetovao radna loža »Ljubav bližnjeg«, pretvaranjem u Maticu ložu istog imena, prestaje s radom, a neki njezini članovi, čini se oni koji su u bivšoj državi zauzimali važna mjesta, ostaju »nepokriveni«, tj. po slobodnozidarskim zakonima nije im bilo omogućeno da osnivaju nove lože (najmanje 7 u rangu majstora ili 6 + 2 pomoćnika) ili da se afiliraju kojoj od preostalih zbog balotaža koje ne bi ispadale povoljno po njih a da se nije moglo ustanoviti zašto.

Razumljivo je da slobodni zidari Srbije nisu željeli dobiti tako snažnu koncentraciju, brojem i utjecajem, a i političkom orijentacijom slobodnih zidara koji bi eventualno po paritetu zauzeli vodeće položaje u Velikoj loži SHS »Jugoslavija« i time postali odlučan čimbenik.

Drugi jednako važan element u sukobu bila je imovina koja je pripadala loži »Ljubav bližnjem«. Riječ je o jedinoj zgradi na području nove države, koja je bila građena za ložu i otvorena još 1912. Stanovište Velike lože SHS »Jugoslavija« nije bilo jasno i postojano — neko je vrijeme zastupala tezu da se to pitanje riješi u Zagrebu, zatim da se upiše kao njezina imovina, pa se vratila prvoj soluciji. Sukob je bio neminovan, a tinjao je čitavo vrijeme poslije rata, s tim da su neafilirane zagrebačke slobodne zidare podržavali čak i neki časnici Velike lože SHS »Jugoslavija« iz Zagreba i čitava loža »Prometej«, Zagreb, koja se u to vrijeme konstituirala i tražila zaštitu te iste slobodnozidarske velevlasti.

⁴⁸ Na tome se radi u Centru za povijesne znanosti. Vjerojatno ćemo bilo u uvodnoj studiji ili u komentarima i objašnjenjima doznati više o njegovoj slobodnozidarskoj aktivnosti, koja je bila zamašnija u vrijeme dok još nije bio biskup. Tu građu, bez oznaka signatura, upotrijebio je i Viktor Novak, Maksimilijan Vrhovac, *Bratstvo*, knj. 36, Beograd 1928, 200–224, ali tekst ne donosi bitno novih podataka o njemu kao slobodnu zidaru.

Koliko mi je danas znano, rezultirao je taj sukob za nas veoma važnim publikacijama sukobljenih strana: tri⁴⁹ zastupaju shvaćanja onih slobodnih zidara koji su dokazivali da loža »Ljubav bližnjem« nije po slobodnozidarskim zakonima pravilno prestala »bitisati« te da prestankom rada lože Matice istog imena postoje sve pretpostavke za nastavak njezina rada i vraćanje imovine kojom su se koristile druge lože u Zagrebu, dok jedna brošura izlaže shvaćanje Velike lože SHS »Jugoslavija«.⁵⁰

Smatram da »rat« tim publikacijama baš u 1926. godini nije slučajna, jer je u drugoj polovici te godine održan u Beogradu Internacionalni kongres slobodna zidarstva, pa je to bila prilika da se iznude neka rješenja kako ugledni gosti ne bi uočili prilike unutar slobodna zidarstva u zemlji.

Važnost tih izdanja najbolje će biti uočena ako se navede da su to — iako izbor prema potrebama sukobljenih strana — jedine zbirke tiskanih izvora o slobodnom zidarstvu između dva rata. Dio tih izvora danas je ili uništen ili nepristupačan. Među ostalim, donosi se tekst diplome (prijepis) o osnivanju i registriranju lože »Ljubav bližnjeg« (na njemačkom jeziku, koji je bio radni jezik te lože sve do 1885), Pravila Matice lože »Ljubav bližnjeg«, koja su prihvaćena i odobrena od Narodnog vijeća SHS ali nikada ta loža nije dobila međunarodno priznanje, zatim nekoliko izvora o imovini lože »Ljubav bližnjeg«, te niz dokumenata koji dopuštaju uvid u bit sukoba u slobodnozidarskom pokretu. Dokaz da je izvorni materijal autentičan jest odsustvo primjedaba protivne strane, dapače, ona se sama njima služi. Navedene inicijale, barem većinu, zaista nije teško pravilno dopuniti punim imenima aktera tog sukoba.

Treća brošura grupe za »oživljavanje« lože »Ljubav bližnjeg« i opet je jedan tiskani izvor, iako se to iz naslova ne bi moglo zaključiti. To je zapisnik od 3. III 1927. sa sastanka loža »Ljubav bližnjem« i »Prometej«, kada je dat odgovor na »Istorijat« Velike lože SHS »Jugoslavija« od prošle godine, koji je urađen na temelju materijala koji se nalazio u posjedu Velike lože.

Naravno da iz tih publikacija nije moguće sigurno reći tko je u interpretaciji slobodnozidarskih zakona u pravu, što za sada ima samo sekundarnu važnost.

U najužoj je svezi s tim događajima i jedna brošura⁵¹ lože »Prometej« o njezinu istupu iz Velike lože SHS »Jugoslavija«, do kojeg dolazi nakon sumnji i slanja revizionih izaslanika Velike lože radi ustanovljenja je li tko od članova lože »Prometej« sudjelovao, tj. pomagao i podržao uspostavljanje lože »Ljubav bližnjem«. U istoj publikaciji loža »Prometej« navodi jedan u slobodnozidarskom smislu vrlo težak prigovor, a to je da Veliku ložu SHS »Jugoslavija« nije »osvijetlila« — dakle je bez slobodnozidarskog legaliteta — ni jedna strana slobodnozidarska velevlast. Tu je i dio u kojem se nalaze izvori, među ostalima zapisnici sjednica posvećenih

⁴⁹ Promemoria, 1926; Prilog, 1926; Istorija, 1927.

⁵⁰ Istorija, 1926.

⁵¹ O »Suspendiji«, 1927. U predgovoru se ističe da se dokumenti o istupu mogu naći u *Glasniku*, 3–4, 1927, 52–57 i 58–67, a »[...] svi dopisi i dokumenti, koji se odnose na suspendiju Lože Prometej [...]« u ovoj brošuri.

tom pitanju. Slična je karaktera i spis Adolfa Mihalića,⁵² u kojem se on brani od napada loža »Ljubav bližnjem« i »Prometej« u letku na hrvatskom i njemačkom jeziku da je 1919. svojom inicijativom policijskim vlastima dao na uvid neke arhitektonske table (spisi s popisom prisutnih članova na pojedinim sjednicama i sadržajem rada). Mihalić to odlučno demantira i daje svoj pogled na zbivanja u slobodnom zidarstvu od osnivanja Matice lože »Ljubav bližnjem« koja je 1. XII 1918. dobila pridjev jugoslavenska, posla oko njezine likvidacije i naprijed spomenutih sukoba, do osnivanja Simboličke velike lože »Libertas« u Zagrebu 1927, popravivši svoju verziju i izvornim materijalom koji u prethodnim izdanjima nije bio objelodanjen.

Na temelju tih publikacija moguće je, ipak, dobiti uvid, iako ne uvijek potpuno jasan u detalju, o osnovnim uzrocima sukoba među zagrebačkim slobodnim zidarima i njihova jednog dijela s onima u Beogradu.

Iste godine izlazi kao izdanje lože »Pravednost« posljednji prilog povijesti slobodna zidarstva Adolfa Mihalića.⁵³ Novina je te uvodne i populizatorske knjižice u tome što se u njoj prvi put donosi pregled strane literature o slobodnu zidarstvu u nas (62) i pregled naših djela contra i pro slobodna zidarstva. Novim podacima ne obiluje, iako je važnija u onom dijelu (67—112) gdje su donijete kratke biografije znamenitih slobodnih zidara, stranih i domaćih, ukupno 198 životopisa. Među njima nema tada ni jednoga još živog, jer takvi u povijest ne pripadaju (67).

Kada povjesničar, sveučilišni profesor, slobodni zidar, objavljuje povijest slobodnog zidarstva⁵⁴ — uradio je to Milan Prelog 1929 — za očekivati je da je to djelo pisano u skladu s njegovim ostalim radom u historiografiji, dakle pisano kritički i s bilješkama, no nije tako. Djelo je kompilacija koju čini donekle vrijednom popis literature na kraju, sastavljen bez određena kriterija, od djela poznatih autoru. Prevagu čine njemačka i češka, uostalom ta su dva područja detaljnije obrađena, iako se ne bismo mogli složiti da mu je uspjelo iskupiti obećanje predgovora »[...] preduzeo sam da dâm u zbitoj formi kritičnu istoriju slobodnog zidarstva [...]« (3) jer to djelo nema obilježja kritički pisanoga historiografskog rada. Opširnije su obrađene prilike u stranim zemljama — uz spomenute, Velike Britanije i Francuske. Povijest slobodnih zidara u hrvatskim zemljama obrađena je više nego oskudno (131—139) i ponavljanje je poznatih podataka, što je u skladu s onim što sâm Prelog u predgovoru ističe (3) da je radio povijest na temelju literature a ne arhivske građe koja je njemu bila pristupačna. Za žaliti je da je to bio temelj Prelogova rada jer bilo bi svakako neizmjerljivo vrednije da je upotrijebio tada još pristupačnu građu.

⁵² A. Mihalić, Rukopis.

⁵³ A. Mihalić, 1927.

⁵⁴ M. Prelog, 1929, N. Banašević, 1929, V/3, 188, u bilješci daje prednost Prelogovoj serioznosti naspram djela Srete Stojkovića, koje ocjenjuje kao »apologetsko«. Prelogovo djelo smatra pogodnim za »obrazovanog čitaoca«. Drugo reagiranje došlo je iz klerikalnog tiska: *Hrvatska Straža*, 1929, 86, 2; 87, 2; 89, 2; 90, 2. To je opširan anoniman osvrt na knjigu, poznate kontrainonacije s oštrim zamjerkama i korištenjem njezine pojave za napad na slobodno zidarstvo uz isticanje gledišta istaknutih prelata iz hrvatske prošlosti kojima se kao autoritetima služi pisac članka.

Petu godišnjicu djelovanja u Zagrebu obilježila je loža »Zagreb« 1090 N.O.B.B. jubilarnim izdanjem.⁵⁵ Tu židovsku ložu — one su nacionalno ekskluzivne — osnovala je u Zagrebu 1927. loža »Srbija« iz Beograda, čija je nadređena loža bila u Istanbulu. O židovskim ložama pisalo se u nas razmjerno malo, pa je to vrednija Spomenica koja obiluje podacima kakve može samo poželjeti svaki povjesničar. One nisu bile pod zaštitom Velike lože SHS »Jugoslavija« i svi oni koji su se dotakli povijesti slobodna zidarstva u nas, osim autora antisemitska pravca, ne daju o tim ložama podatke. Sami izdavači Spomenice bili su svjesni kakav materijal ediraju, pa Oskar Spiegler, tada njezin starješina, u predgovoru (6) ističe: »Kad se bude kasnije, pisala povijest naše Lože, kao dio povijesti Ordена poslužiće Spomenica svojim podacima.« Neskromna izjava, s pravom dana, jer po njezinim podacima možemo rekonstruirati prvih pet godina djelovanja te lože od 1927. do 1933. godine. Na godišnjoj skupštini, 9. I 1933, uz prisutnost izaslanika — za sve su dana puna imena i neophodni podaci o funkcijama u društvu i loži — lože »Srbija« i one u Sarajevu, koja je osnovana dva dana ranije, primljeno je desetak novih članova iz Osijeka s namjerom da se i u tom gradu osnuje loža⁵⁶ kako bi bilo moguće osnovati veliku ložu (u Nezavisnom ordenu Bene Berit potrebne su četiri lože za Veliku ložu) te se odvojiti od lože u Istanbulu. Uz neke za poznavanje idejne osnove N.O.B.B. važne priloge daje se pregled starješina lože za razdoblje od 1927. do 1933, s imenima, temama i vremenom predavanja održanih u loži, a dodan je i dragocjeni popis članova lože, njih 60, na dan 1. III 1933. U zapisniku i prigodnom govoru aludira se na krizu od prije dvije godine — za sada nepoznatih uzroka, povoda i aktera — koja je prevladana, te se izlažu težnje i planovi za budućnost. Strogo uzevši to djelo ne pripada u »literaturu o . . .«, ali je nadomjestak za sačuvanu arhivsku građu.

Jedini koji je pisao i djelomično osvjetlio odnos slobodna zidarstva spram radničkog pokreta jest njegov prvi kroničar.⁵⁷ On opisuje neke akcije tih dviju sastavnica u zajedničkom djelovanju protiv klerikalizma, oko društva »Slobodna misao« kojem je jedan od pokretača Hinko Hinković, pa Veljko Tomić, oba slobodni zidari, uostalom kao i sam Vitomir Korać što je i uočljivo iz njegova teksta. U toj generaciji radničkih vođa slobodni zidari bili su i Vilim Bukšeg i Juraj Demetrović.

U četiri nastavka s izvacima iz dnevnika Eugena Kvaternika dokazuje se njegovo protivljenje i odbijanje da u emigraciji u Torinu pristupi slobodnim zidarima.⁵⁸ Taj je rad intoniran antislobodnozidarski, ali je važan prilog za stav istaknuta aktera hrvatske povijesti, no ocjenu njegova stava za čitav njegov djelatan život mogli bismo dati tek nakon uvida u ostale dijelove njegova dnevnika, pa je za poželjeti da se kritički priredi i edira.

⁵⁵ Spomenica, 1933. Djelo vrlo kvalitetne opreme i tiska, izdano kao rukopis i bibliofilsko izdanje, ukupno 525 primjeraka. Uz djelo se, neuvezan, nalazi kratak sadržaj na njemačkom i francuskom jeziku.

⁵⁶ Da je ta loža u Osijeku navodno pod imenom »Menora« i uspostavljena, svjedoče neki podaci o njoj, v. MOSK, 1935, 1, 29.

⁵⁷ V. Korać, 1933, III, 102–110.

⁵⁸ J. Šimrak, 1934, 165, 5–6; 177, 5; 188, 5; 200, 7.

Od godine 1934. započinje se u okviru MOSK-a⁵⁹ izdavati serija brošura o slobodnu zidarstvu. U prvom svesku,⁶⁰ za našu temu nevažnom, jer predstavlja općenite podatke antislobodnozidarska i katolička usmjerenja, upotrijebivši istovrsnu literaturu, daje se na koricama podatak da sve te anonimne brošure počivaju na materijalu koji je prikupio tada već pokojni Đuro Ljubić, koji je »sistematski demaskirao slobodno zidarstvo i to ponajviše u dnevniku 'Hrvatska Straža'«. Znatno su vrednije naredne četiri brošure,⁶¹ u kojima se daje pregled povijesti slobodna zidarstva u Hrvatskoj s jasnom tendencijom da se prikaže da su mu nosioci strani elementi, da je njegov rad anacionalan i protukatolički, pa i oni podaci koji su neprijeporni dobivaju interpretaciju koja ne odgovara stvarnosti. Pregled započinje prvim počecima slobodna zidarstva u XVIII i proteže se kroz XIX st. do kraja prvog rata, a samo donekle se osvrće na međuratni period. Te brošure izrađene su bez dovoljnog poznavanja čak i osnovne literature, jer im ona nije bila pristupačna, pa je i to izvor jednostranosti. Jedina je vrijednost u tome što se vidi katolička interpretacija poznatih događaja i što se navode podaci koje nije moguće naći drugdje — na žalost ni u Bibliografiji JLZ, što je već naprijed ustanovljeno — o dijelu napada na shvaćanja koja su izložena u MOSK-ovim knjižicama, odnosno u katoličkom tisku.

Nakon raspusta Velike lože »Jugoslavija«, zajedno s podređenim joj ložama sredinom kolovoza 1940, započinje antislobodnozidarska akcija nizom napada u novinama. Prednjači *Vreme* iz Beograda. U takvoj atmosferi izlazi i knjiga »Masonerija u Hrvatskoj«,⁶² novinara, s osobinama koje »rese« takva djela. Smjer je antislobodnozidarski i antisemitski, s nizom podataka kojih drugdje nema, no evidentno je da je autor dobro poznavao materiju o kojoj piše, ali, naravno, jednostrano, jer kao protivnik slobodnih zidara, za koje tvrdi da su djelovali i antihrvatski, potpao je pod utjecaj ne literature već propagande protiv slobodna zidarstva. Za židovske lože služi se, bez sumnje, spomenutom Spomenicom iz 1933. godine. Prikaz nekih događaja ili genezu pojedine lože Glojnarčić daje na temelju podataka literature koja mu je slučajno pala u ruke, što se vidi po pozivanju na takve tekstove. Neka imena loža nisu točna, npr. za Simboličku veliku ložu »Libertas« (11), ali zato daje podatak da ju je tek 1937. priznala loža Grand Orient de France u Parizu, istakavši da su se oko nje okupljali tzv. hrvatski orijentirani slobodni zidari (12), no ipak sumnja da bi bilo tko hrvatski orijentiran mogao biti slobodni zidar (18). Upućuje na njihove popise, ali već iz njihova naslova vidljivo je da je Glojnarčiću štošta bilo nepoznato i nejasno. Donosi popis članova loža »Maksimilijan Vrhovac«, »Pravednost«, »Perun«, »Neptun« i »Bošković«, »Ivan grof Drašković«, »Libertas«, »Ljubav bližnjem«, »Amititia« i »Prometej«, te »Bene Berit«. Osim u popisu potonje, uz imena donosi »biralište i redni broj izborne listine Jevtićeve liste 1935.«, želeći pokazati njihovu političku orijentaciju. Glojnarčiću nije jasno da članove imaju samo radne lože, a ne i velike, npr. »Libertas«. Zatim, nije mu jasan odnos lože »Pravednost« i loža »Perun«,

⁵⁹ Moderna socijalna knjižnica, od br. 1 (13) za 1935. Moderna socijalna kronika.

⁶⁰ MOSK, 1934, 5.

⁶¹ MOSK, 1934, 6, 1936, 20, 21 i 26.

⁶² M. Glojnarčić, 1941.

»Neptun« i »Ruđer Bošković«, jer njegov termin *udružene* u slobodnu zidarstvu ne znači baš ništa. Isti je slučaj i sa Simboličkom velikom ložom »Libertas« i ložama »Ljubav bližnjem«, »Prometej« i »Amititia«, koje čine veliku ložu, a nisu *udružene*. Jesu li za podlogu tih popisa, koji samo djelomično odgovaraju tadašnjem stanju, poslužili originalni dokumenti ili ne, za sada nije moguće utvrditi. Dijelom se ti popisi poklapaju s onim iz MOSK-ovih knjižica i popisom na letku koji je urađen po sjedištu loža iz Mošinskijeve i Frankopanske ulice iz 1938(?).⁶³ Za židovsku ložu popis je opširniji nego u Spomenici.

Interesantno je da su baš ti popisi izazvali čak i sudski proces. Kao što je na knjižici Mirka Glojnarica naznačeno, izišla je u siječnju 1941, a u studenom iste godine održano je suđenje autoru na osnovi privatne tužbe dvadeset petorice spomenutih s popisa, jer za vrijeme rata u NDH, a i drugdje pod njemačkom okupacijom, slobodnim zidarima nisu cvjetale ruže. Glojnaric je bio optužen zbog klevete da su oni bili slobodni zidari ali, osim jednom, ostalima nije uspjelo dokazati lažnost navoda u Glojnaricevoj knjizi, pa su morali platiti još i sudske troškove.⁶⁴ Naravno, moguće je, s obzirom na politiku spram slobodnih zidara u NDH, da se presuda nije zasnivala samo na utvrđenoj materijalnoj istini.

Neposredno nakon završetka drugoga svjetskog rata objelodanjeno je svjedočanstvo o našim logorima smrti,⁶⁵ gdje se nalazi poglavlje o slobodnim zidarima u kojem se daje popis njih 37 koji su bili internirani u Staroj Gradiški od studenoga 1941. do 6. IV 1942, ističući da su uhapšeni i oni koji su istupili iz loža više godina prije početka rata.

Bilo je za očekivati da se u opsežnoj zbirci izvora koja je publicirana u Madžarskoj o uroti Ignjata Martinovića⁶⁶ osvjetli i pitanje odnosa slobodnih zidara hrvatskih zemalja, ili rada Maksimilijana Vrhovca u tom društvu, ali novi izvori za to se ne ediraju.

Prvo upozorenje na probleme uloge slobodna zidarstva u međuratnoj povijesti do šestosiječanjske diktature dato je prije dvadeset godina.⁶⁷ Jovan Marjanović napominje da je u Demokratskoj stranci bilo mnogo funkcionara, slobodnih zidara »[...] povezanih preko masonske lože sa raznim zapadnim zemljama« (216). Također, pišući o Samostalnoj demokratskoj stranci, tvrdi: »Sam Svetožar Pribičević i ceo krug oko njega pripadali su masonima. Ali i u masonskim krugovima osećala se borba između dva centra, dve lože: one u Beogradu i one u Zagrebu« (217). To može napisati zaista samo onaj tko uopće ne poznaje prilike, broj loža i njihove odnose do 1929. u Kraljevini SHS. Rezultat je to nedovoljna poznavanja pravih uzroka sukoba u dijelu slobodnih zidara u Zagrebu i jednog njihovog dijela s onima u Beogradu, a to je nešto sasvim drugo. Literatura spominjana i prikazana u tome radu dijametralno suprotno slika situaciju i sukobe u slobodnu zidarstvu do 1929. godine.

⁶³ MOSK, 1936, 26, 30–32, i letak u Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci, sig. A/Politički letci, 5/1938.

⁶⁴ V. *Hrvatski narod*, 23. XI 1941, 281, 2.

⁶⁵ Đ. *Miliša*, 1945, 183–188.

⁶⁶ K. *Benda*, 1952–1957, I–III.

⁶⁷ J. *Marjanović*, 1958, 216, 217. Na taj tekst upozorio je H. Matković, 1977, XXIX–XXX, 529, u bilj. 1 ne označivši stranice.

Na prvi historiografski prilog o slobodnu zidarstvu trebalo je oduže

čekati — čak do 1971,⁶⁸ kada je tema studije o antislobodnozidarskoj izložbi održanoj u Beogradu⁶⁹ proširena na proučavanje odnosa okupatora i kvisinga spram bivših slobodnih zidara, uglavnom u Beogradu. Za našu temu inače ne donosi relevantnih podataka, ali spomenuta je jer je prvi prilog historiografije povijesti slobodna zidarstva u nas.

Prilika da se kaže više o upozorenju Jovana Marjanovića pružila se Hrvoju Matkoviću 1972.⁷⁰ Tada on, objelodanjujući svoju disertaciju, ima mogućnost da potvrdi ili opovrgne tvrdnje J. Marjanovića, ali nije uradio ni jedno ni drugo. Polazeći od potonjega, svoje tvrdnje o pripadnosti pojedinih istaknutih članova SDS slobodnim zidarima temelji na popisima M. Glojnarića. Smatra da su Marjanovićeve tvrdnje utoliko točne što se politička orijentacija Svetozara Pribičevića i SDS poklapala (107), ali da »[...] nije moguće pouzdano reći« (108) koliki je bio taj utjecaj slobodna zidarstva i obratno odlučan u politici S. Pribičevića i SDS, te upućuje na to da su »ideje o državi, politici i jugoslavenstvu bile najbliže upravo« između Pribičevićeva kruga i slobodna zidarstva kako ga on utvrđuje na temelju nekih programatskih spisa. Upotrijebio je samo jedan njihov smjer — Sretu Stojkovića i Milana Marjanovića. Nadežda Jovanović je tri godine kasnije, očito na tragu naprijed spomenuta istraživanja, ubacila u svoju knjigu poglavlje o slobodnim zidarima.⁷¹ Na žalost, to poglavlje nema obilježja njezine prve rasprave. Literatura koja je navedena za upoznavanje slobodna zidarstva izabrana je jednostrano, a njezina tendencija je, osim jednog izuzetka — odnosi se to na našu literaturu — antislobodnozidarska.⁷² Nadežda Jovanović težište stavlja na novu arhivsku građu koju je ona, koliko mi je znano, prva upotrijebila, i to joj treba svakako upisati u najpozitivniji doprinos proučavanju uloge slobodna zidarstva u društveno-političkom životu zemlje. Nije upotrijebila objelodanjenu građu o slobodnozidarskim previranjima 1926—1927,⁷³ a u skladu s načelima rada u historiografiji trebalo je uzeti u obzir prvo ono što je napisano do tada. Eventualna teža pristupačnost tih publikacija ne opravdava je. Uglavnom je upotrijebila arhivsku građu koja se nalazi u Arhivu Jugoslavije, i to okružnice Velike lože SHS »Jugoslavija«, te materijale ankete koja je provedena za vrijeme rata nad bivšim slobodnim zidarima u Beogradu⁷⁴ i slobodnozidarsku periodiku *Šestar* i *Neimar*. Čini se da je autorica bila zavedena održavanjem Internacionalnog kongresa slobodna zidarstva 1926. u Beogradu, čime započinje prikaz njihove uloge. Kako je već napomenuto, dati samo imena, čak i s podacima u kakvim organizacijama i gdje su sve bili članovi upravnih odbora ili inicijatori, smatram da nije dovoljno da bi se ocije-

⁶⁸ N. Jovanović, 1971, XVIII, 77–107.

⁶⁹ Izložba je održana i u Osijeku u proljeće 1942, v. B. Draganović, 1941, 3.

⁷⁰ H. Matković, 1972, 106–108.

⁷¹ N. Jovanović, 1974, 155–166.

⁷² Isto, 156, bilj. 151. Djelo M. Glojnarića citira se pod 1940, što je netočno. Izišlo je 1941. u šiječnju, što je u njezinoj raspravi iz 1971. točno navedeno.

⁷³ Promemoria, 1926; Prilog, 1926; Istorijat, 1926; »Istorijat«, 1927; O »Suzpenziji«, 1927; Mihalić, Rukopis, [1927?].

⁷⁴ Više o anketi u njezinu radu iz 1971.

nila njihova »uloga u društveno-političkom životu zemlje«. Da je upotrijebljena spomenuta literatura ne bi se moglo dogoditi da je šablonski zaključila kako se borba koja se vodila u političkom životu zemlje odrazila i na razlike u gledištima zagrebačkih i beogradskih slobodnih zidara (166) i da je Savezno vijeće Velike lože, prema zapisnicima rasprava, bilo za izmirenje. U svjetlu citiranih brošura u to, ako ništa drugo, možemo temeljito posumnjati. Smatra da je »[...] masonerija igrala određenu ulogu u društveno-političkom životu, podržavala režim, zastupajući njegove poglede na državno i društveno uređenje, stojeći na braniku osnovnih načela centralističkog uređenja i celosti Jugoslavije« (166).

Posljednji prilog povijesti slobodna zidarstva objavljen je prošle godine i razmatra probleme istoga vremenskog razdoblja⁷⁵ kao i prethodni rad Nadežde Jovanović. Urađen je na temelju literature i onih izvora koji se publiciraju u *Šestaru* i *Glasniku* i u njemu se prikazuju previranja u slobodnu zidarstvu u Zagrebu što rezultiraju uspostavljanjem Simboličke velike lože »Libertas«, koja nije nikada bila u sastavu Velike lože SHS »Jugoslavija«, kako to navodi Hrvoje Matković (535) — već loža »Ljubav bližnjem« izvan Velike lože SHS »Jugoslavija« i istupljena loža »Prometej« uz novoosnovanu »Amititia« (1927) čine Simboličku veliku ložu »Libertas« — ocijenivši je kao onu u kojoj se okupljaju »hrvatski orijentirani slobodni zidari«. ⁷⁶ Iako za tu tvrdnju citira Glojnarica, očito je propustio da citira i mjesto na kojem on temeljito sumnja da bi bilo koji slobodni zidar mogao biti takve orijentacije.⁷⁷ Prikazavši previranja 1926—1927. u slobodnu zidarstvu samo djelomično točno, Matković, baš kao i Jovan Marjanović (217) te Nadežda Jovanović, doduše na temelju indirektnih dokaza, zaključuje ako se netko ne slaže s beogradskim unitarističkim i jugoslavenskim slobodnim zidarima, a to je loža »Prometej«, mora imati suprotan stav (534). Međutim, Matković griješi jer ne ističe drugi dio zagrebačkih slobodnih zidara u ložama »Maksimilijan Vrhovac«, »Ivan grof Drašković« i »Pravednost«, koji se, naravno, ne mogu smjestiti u takav Prokrustov krevet. Teško je danas bez opsežna arhivskog istraživanja decidirano odgovoriti jesu li brojniji i utjecajem jači u Zagrebu bili oni iz loža koje su ostale uz Veliku ložu SHS »Jugoslavija« ili oni oko Simboličke velike lože »Libertas«, ali neko vrijeme služili su se čak i istom zgradom za svoje sastanke, a navodno 1938. opet se ujedinili, podatak koji za sada nije moguće verificirati.

Smjer Matkovićeve zaključivanja o ulozi hrvatsko-srpskog spora s odrazom i u slobodnu zidarstvu, koji je inaugurirao Jovan Marjanović a izrazila ga je i Nadežda Jovanović, mora se odbaciti, i to s razloga što ni Matković nije upotrijebio niz (za sada meni znanih šest) publikacija koje drugačije prikazuju osnovne uzroke sukoba unutar slobodna zidarstva u Zagrebu i njegova dijela s Velikom ložom SHS »Jugoslavija« u Beo-

⁷⁵ H. Matković, 1977, 529–536.

⁷⁶ Za tu ocjenu poziva se na M. Glojnarica, 1941, 11. Na str. 531 Matković u bilj. 5 navodi netočno da je Glojnaricev rad izišao 1940, kao i u tekstu iz 1972, 106, bilj. 357.

⁷⁷ Vidi u ovom radu dio o M. Glojnaricu, 1941.

gradu.⁷⁸ Kada bi zaista hrvatsko-srpski sukob bio taj *spiritus movens* previranja među slobodnim zidarima u Zagrebu, tada bi se moglo odgovoriti u čemu se ta orijentacija Simboličke velike lože »Libertas« očituje. Vrijedi to podjednako i za Nadeždu Jovanović, koja ipak stavlja težište na bolje joj poznate događaje u slobodnu zidarstvu Beograda i Srbije.

Iz ovog pregleda literature nije moguće dobiti zaokruženu sliku djelovanja i uloge slobodna zidarstva u hrvatskim zemljama. Nije mu to bio ni cilj. Glavno je obilježje literature da za pojedine periode imamo napise, istina nastale na podlozi izvora, ali bez pozivanja na njih načinom uobičajenim u historiografiji. Vrijedi to uglavnom za XVIII st. Izuzetak čini jedna rasprava za Napoleonovo razdoblje. Zatim slijedi hijatus u literaturi za period do 1872, koji upravo obiluje prelomnim događajima u povijesti hrvatskih zemalja, ali djelatan doprinos slobodnih zidara se ne spominje. Literatura fragmentarno obuhvaća najzanimljivije ključne trenutke slobodna zidarstva u XIX st. te one u XX, ali oskudna je opet za posljednji decenij prije obustavljanja njihova rada, iako se baš u tom periodu u Zagrebu slobodni zidari, navodno, opet ujedinjuju (1938).

U historiografiji imamo tek nekoliko radova, koji imaju sve osobitosti pionirskoga posla, za dio prvog desetljeća egzistencije slobodna zidarstva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca.

Bit će potrebna još mnoga arhivska istraživanja da se za neka razdoblja tek pronade arhivska građa, što na temelju iskustva nije uvijek lako, koja će osvijetliti prvo razvoj organizacija, tj. loža, i ustanoviti njihovo članstvo, što je pretpostavka znatno složenijem poslu, a to je ustanovljenje njihove uloge u povijesti. Bit će to vrlo obiman posao, za starije razdoblje zbog oskudice građe, a za novije razdoblje zbog obilja građe. Upozorenja na stanje arhivske građe samo su uzgredna u radu i mogu činiti temu zasebne studije.

⁷⁸ Promemoria, 1926, Prilog, 1926, »Istorijat«, 1927, izražavaju stav onih slobodnih zidara oko lože »Ljubav bližnjem«; O »Suspendiji«, 1927, i u *Glasniku*, 1927, 3–4, 52–57 i 58–67, lože »Prometej«; Mihalić, Rukopis, 1927, stav najistaknutijeg predstavnika onog dijela slobodnih zidara Zagreba koji ostaju uz Veliku ložu SHS »Jugoslavija«, a Istorijat, 1926, stav te Velike lože.

H. Matković upozorava u uvodu svog priloga da je moguće naći nešto od slobodnozidarske literature koju su oni sami izdavači u javnim bibliotečnim ustanovama i kao primjer navodi Nacionalnu i sveučilišnu biblioteku, 530, ali očito mu nije bio poznat podatak da se tamo ne nalazi ponešto, već veći dio knjižnice slobodnozidarskih loža Zagreba, s posebnim inventarom, pa nije potrebno znati točne naslove već se prolaskom tog inventara (II za 1940) može mnogo toga naći, između ostalog i navedena djela. Podatak da je taj fond slobodnozidarske literature u Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci može se naći u Enciklopediji Jugoslavije i Spomenici, 1969, što je spomenuto u ovom radu.

POPIS CITIRANE LITERATURE

- Abafi, Ludwig*, Geschichte der Freimaurerei in Oesterreich-Ungarn I–IV, Budapest 1890–1893.
- Benda, Kálmán*, A Magyar Jakobinusok iratai I–III, Budapest 1952–1957.
- Bojničić, v., Ivan*, Die Freimaurerloge »Ljubav bližnjega« in Zagreb, Zagreb 1917.
- Bojničić, Ivan*, Jedna slobodno-zidarska loža XVIII. vijeka, *Jutarnji list* (dalje J. L.) 3413, 6, Zagreb 1921.
- Bojničić, Ivan*, Prvi Hrvati slobodni zidari, J. L. 3427, 3–4, Zagreb 1921.
- Bojničić, Ivan*, Hrvatske slobodno zidarske lože XVIII. vijeka, J. L. 3433, 7 i 3464, 6, Zagreb 1921.
- Bojničić, Ivan*, Hrvatske slobodno zidarske lože XIX. i XX. vijeka, J. L. 3474, 3, Zagreb 1921.
- Bojničić, Ivan*, Aus Osijeks Vergangenheit. Die Osijeker Freimaurerloge des XVIII. Jahrhundert, *Die Frau* (7220) 72, 1–3, Osijek 1922.
- Bresztyenszky, pl. Šandor*, Bi li išli u framasone, Zagreb 1895.
- Butorac, Pavao,^a* O slobodnozidarskoj loži u Kotoru za prve četvrti XIX. vijeka, *Smotra Dalmatinska*, 24, 1–2; 25, 1–2; 37, 1–2 i 38, 1–2; Zadar 1917.
- Butorac, Pavao,^b* O slobodnozidarskoj loži u Kotoru za prve četvrti XIX. vijeka, *List Dubrovačke biskupije*, 3, 26–32; 4, 40–44; Dubrovnik 1917.
- Crucis, Mario*, Cenni storici sulla Massoneria Fiumana, *Il Risveglio* 1, 2–3; 2, 10–11; 3, 18–19; 4, 26–27; 5, 34–36; 6, 44–45; 7, 50–51; 8, 58–59; 9, 67; 10, 76 i 12, 90–91; Rijeka 1911–1912.
- Draganović, B.*, Tajna družba, masonerija, židovstvo, marksizam, Zagreb [1941]
- Encyclopedia Cattolica I–XII, Firenze 1948–1954.
- Fest-Vortrag anlässlich der Tempelweihe der ger. und vollk. Loge K Ljubavi bližnjega (Zur Nächstenliebe) im Or. Zagreb (Agram) am 18. November 1904, Budapest [1904]
- Iz starih arhiva I i II, *Glasnik Simboličke velike lože »Libertas«* 8–9, 143–149 i 3, 126–133, Zagreb 1927–1928.
- Glojnarčić, Mirko*, Masonerija u Hrvatskoj, siječanj 1941.
- Hinković, Hinko*, Iz velikog doba (moj rad i moji doživljaji za vrijeme svjetskog rata), Zagreb 1927.
- Istorijat L »Ljubav bližnjemu« i pitanje ponovnog stvaranja lože pod tim imenom [Zagreb 1926]
- »Istorijat lože Ljubavi bližnjemu i pitanje ponovnog stvaranja lože pod tim imenom« (Stanovišta loža Ljubav bližnjega i Prometej), Zagreb 1927.
- Jovanović, Nadežda*, Odnos okupatora i kvislinga prema masoneriji u Srbiji 1941–42. 77–107, Godišnjak grada Beograd, knj. XVIII, Beograd 1971.
- Jovanović, Nadežda*, Uloga masonerije u društveno političkom životu zemlje (155–166), Politički sukobi u Jugoslaviji (sic!) 1925–1928, 7, Beograd 1974.

- Kidrič, Francè*, Francosko-ilirska loža prijateljev kralja rimskoga in Napoleona v Ljubljani, *Slovan*, XII, 10—12, 58—60, 84—87, Ljubljana 1914.
- Kidrič, Francè*, Framasonske lože hrvaških zemelj Napoleonove Ilirije v poročilih dunajskoga policijskoga arhiva, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 206, 25—60, Zagreb 1915.
- Korać, Vitomir*, Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji III, Zagreb 1933.
- Kosáry, Domokos*, Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába I, Budapest 1970.
- Lessing, G. E.*, Ernest und Falk I—V, Sämtliche Werke, 8, Berlin 1900.
- Lessing*, Razgovori o slobodnom zidarstvu, Zagreb 1907, I—III^{ed.}
- Lopašić, Radoslav*, Karlovac, poviest i mjestopis grada i okolice, 6, Zagreb 1879.
- Marjanović, Jovan*, Političke partije Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1921—1929), Iz istorije Jugoslavije 1918—1945, Zbornik predavanja, Beograd 1958.
- Masonerija u Hrvatskoj I—IV, MOSK 6, 20, 21, 26, Zagreb 1934—1936.
- Matković, Hrvoje*, Svetozar Pribičević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature, 1, Zagreb 1972.
- Matković, Hrvoje*, Prilog proučavanju masonske organizacije u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, *Historijski zbornik*, Šidakov zbornik XXIX—XXX, 529—536, Zagreb 1977.
- Mihalić, Adolf* (Ivan Prigorski), Listovi o slobodnom zidarstvu, uz dodatak, Kratka povijest slobodnoga zidarstva na strani i u Hrvatskoj, Zagreb 1911.
- Mihalić, Adolf*, Savez slobodnih zidara onima, koji se za to društvo zanimaju, 3, Zagreb 1927.
- Mihalić, Adolf*, Hrvatska vila I, *Šestar*, 7, 143—153, Zagreb 1928.
- Mihalić, Adolf*, Rukopis samo za brbr. slbzd., [Zagreb 1927/8?]
- Miliša, Đorđe*, Jasenovac — U mučilištu paklu, Zagreb 1945.
- Memoiren des Grafen Adam Oršić de Slavetić vom Jahre 1725—1814, *Arhiv za povjestnicu jugoslavensku*, X, 245—283, Zagreb 1869. (i separat s posebnom paginacijom).
- Oršić Slavetički*, grof, Adam, Rod Oršića, 6, Zagreb 1943.
- O »Suspenziji« □ Prometej, Zagreb 1927.
- Potočnjak, Franko*, Iz emigracije I, Zagreb 1919.
- Potočnjak, Franko*, Slobodni zidari u radu za naše narodno ujedinjenje i oslobođenje za vrijeme rata, *Šestar*, 3, 17—19 i 4, 29—31, Zagreb 1921.
- Potočnjak, Franko*, Naše masonstvo prema jugoslovenskom problemu (57—74), Kobre smjernice naše politike spram Italije, Zagreb 1925.
- Potočnjak, Franko*, Kako izgledaju kubni blokovi koje su srpski masoni prinijeli u temelje ujedinjenja Srba, Hrvata i Slovenaca, *Obzor* 79, 6; 80, 6; 81, 4; 83, 6; 84, 5; 85, 6; 86, 6; 87, 5; 88, 5; 89, 6; 90, 5; 91, 6; 93, 6; 94, 5; 95, 4 i 96, 5, Zagreb 1928.
- Pravila sisačkih slobodnih zidarah lože: »K Ljubavi bližnjega«, Zagreb 1872.
- Prelog, Milan*, Istorija slobodnog zidarstva, Zagreb 1929.

- Prilozi uz »Promemoria« glede pr. i potp. slz. lože »Ljubav bližnjemu«, Zagreb 1926.
- Promemoria glede pr. i potp. slz. lože »Ljubav bližnjemu« u or. Zagrebu (za informaciju članovima Saveznog vijeća Velike lože SHS »Jugoslavija« u or. Beogradu), Zagreb 1926.
- Rieger, Josip, Slobodna zidarija, *Katolički list*, 47, 369–373; 48, 377–380; 49, 385–388; 50, 393–396; 51, 401–405 i 52, 409–413, Zagreb 1872. (i pod istim naslovom kao separat), Zagreb 1973.
- Rojnić, Matko, Nacionalna i sveučilišna biblioteka, 573–623, Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu I, Zagreb 1969.
- Slobodni zidari u Hrvatskoj i Slavoniji, *Obzor*, 8, 2, Zagreb 1896.
- Šimrak, Janko, Kvaternik protiv slobodnih zidara, *Hrvatska straža*, 165, 5–6; 177, 5; 188, 5 i 200, 7, Zagreb 1934.
- Spiletak, Andrija, Strossmayer o slobodnim zidarima, Bogoslovska smotra (295–324), Zagreb 1932. (i posebno kao separat).
- Šišić, Ferdo, Masonstvo u Napoleonovoj Iliriji, *Šestar*, 3–4, 21–28, Zagreb 1924.
- Šišić, Ferdo, Nepoznate stranice iz doba biskupa Vrhovca, *Novosti*, 149, 2; 150, 2; 151, 3 i 152, 3, Zagreb 1926.
- Što je masonerija?, MOSK, 5, Zagreb 1934.
- Tkalac, E. I., Jugenderinnerungen aus Kroatien, Leipzig 1894.
- Tkalac, Ignjatijević Imbro, Uspomene iz mladosti u Hrvatskoj I–II, 187, 194, Beograd 1925. i 1926.
- Tkalac, Imbro, Uspomene iz Hrvatske, Zagreb 1945.
- Zanimivi podaci o slobodnim zidarima u Hrvatskoj, *Katolički list*, 9, 106, Zagreb 1913.
- Židovska masonerija, MOSK, (1)13, Zagreb 1935.

SUMMARY

SURVEY OF LITERATURE OF FREEMASONS' ROLE IN HISTORY OF CROATIAN TERRITORIES

This work is done on the basis of all attainable literature giving data relevant for the history of Freemasonry in Croatian territories, in which – due to the missing of the studies of some periods of their activity – are inserted also the editions which border on collections of sources or printed material. This was the more necessary because materials for XVIIIth century particularly had been mostly destroyed in World War II – lost in the castle in Dégh in Hungary. The survey is done chronologically. The XVIIIth century is mostly written about, then comes the French period (Napoleon), after which there is a hiatus till the end of XIXth century. The literature covering XXth century and the period between the wars is more abundant. Last decades before the World War II are less dealt with, unless we take into consideration propaganda-literature during the occupation that to the history of Freemasonry in Croatian territories contributes no cubic blocks.